

Завдання для учнів з теми

«Художня культура польсько-литовської доби»

1. Інформаційний матеріал

Розвиток культури у другій половині XIII - XV ст. визначався складною історичною ситуацією. Напередодні монголо-татарського нашестя Київська Русь розділилася на безліч князівств, незалежних одне від одного або неміцно пов'язаних певними військово-політичними договірними відносинами. Джерела нараховують 18 великих державних утворень, а якщо враховувати й дрібні, то біля 30-ти. Внаслідок відсутності політичної єдності, неповного підпорядкування молодших князів старшим князям не було і військової єдності. Тому протистояти великим, добре навченим, наполегливим і жорстоким військам монголо-татар князям Русі було надто складно. Вже при першому зіткненні на ріці Калка в 1223 р. русичі зазнали поразки, але і це не привело до подолання міжусобних конфліктів.

1237-1240 рр. можна вважати найбільш трагічними в історії Київської Русі. Літописи й археологічні джерела розкривають жахливі картини пожеж, вуличних боїв, масової загибелі людей у Києві, Чернігові та інших містах. Разом з містами знищувалися і витвори культури, було вбито і забрано в полон десятки тисяч людей, серед яких зустрічалося немало різних майстрів, решта населення втекла в ліси, обезлюдніли цілі області.

У 40-х роках XIII ст. для більшості князівств Київської Русі почалася іноземна навала, яка закінчилася лише через чверть сторіччя і ще стільки ж тривали періодичні набіги казанських, астраханських і кримських ханів. Військові спустошення і важкий тиск податків привели до затяжного економічного занепаду. За перші 50 років ординського правління не було побудовано жодного міста. Масштаби кам'яного будівництва досягли рівня, що передував нашестю, тільки через сто років. У ряді виробництв спостерігалось падіння або забуття складної техніки, спрощувалася реміснича промисловість: зникли сердолікове намисто, скляні браслети, мистецтво перетої емалі, поліхромна кераміка, виробництво смальти для мозаїк, більшість прийомів

обробки металу і багато іншого. Зв'язок міста з селом, який зароджувався, широка торгівля великих міст з периферією були знищені татарами практично скрізь. Відбувся відрив Київської Русі від світових торговельних шляхів, затрималося формування буржуазних елементів суспільства. Деякі дослідники серед наслідків навали виділяють зміни в ході внутрішнього розвитку: перехід від добровільного єднання під владою одного князя до піднесення ролі монарха. Але, всупереч думці деяких західних вчених, монголо-татари істотно не вплинули на сам характер культури, яка стояла набагато розвиненішою за культуру завойовників. Хоч у мову і проникли деякі слова, принесені татарами (базар, вежа, черевик, скриня, горище, ковпак, кафтан), загалом культура на Русі розвивалася на внутрішній основі. Крім того, знаходячись під владою степових орд, Київська Русь зберігала зв'язок з візантійським світом, що сприяло розквіту духовності в майбутньому. Руська митрополія перебувала під невсипущим контролем Константинополя. Володарі Орди, розуміючи значення церкви, звільнили православне духовенство від данини й оголосили недоторканими його земельні володіння за умови, що митрополити, як і князі, будуть їздити за ярликом в Орду. Тому навіть у скрутні для Київської Русі часи в монастирях і церквах продовжувало концентруватися культурне життя.

Потрібно зазначити, що різні князівства різною мірою відчули наслідки монголо-татарського нашествия. Воно визначило остаточне оформлення в XIII - XIV ст. історичних шляхів розвитку основних регіонів Київської Русі: південно-західного з центром у Галицько-Волинському князівстві, яке охоплює в основному етнічні території сучасної України, північно-східного з центром у Володимиро-Суздальському князівстві і північно-західного з центром у Новгороді. Київське і Чернігівське князівства занепали. У зв'язку з переміщенням європейської торгівлі з Візантії в Західну Європу на Русі торговельні пріоритети перемістилися з Київського у Галицько-Волинське князівство, де перетиналися шляхи із західної, північної і східної Європи. Це, в свою чергу, обумовило інтенсивний культурний розвиток вказаного регіону. Литовське правління, що постало на українських землях з другої половини XIV

ст., кардинально не вплинуло на культурний процес. Принцип литовської політики “нічого не змінювати і нічого не вводити” якнайкраще відповідав інтересам підвладного йому населення. Крім того, певною мірою литовське правління сприяло інтенсивним зв'язкам вказаних земель з Західною Європою і її впливу на місцеву культуру.

2. Наука й освіта

У поширенні освіти, як і в розвитку багатьох галузей культури, величезну роль відігравали церкви і монастирі. Перед монголо-татарським нашествям розповсюдження письменності серед населення було досить широким. Зустрічаються графіті - написи на камені, стінах, дереві. Це свідчення про належність предмета людині, майстру, прохання до Бога, церковні тези, полеміка між духовними і світськими особами (графіті Софійського собору), загадки, побажання князів своєму народу тощо. У Звенигороді Галицькому і в Бересті знайдено берестяні грамоти, в Звенигороді, Перемишлі, Галичі, Львові - бронзові стилуси (писала) для письма на воскових табличках. Про існування шкіл на Волині можна зробити висновок із життя іконописця Петра, пізніше митрополита. Його, коли він досяг семи років, “віддали батьки книгам вчитися”. Церковна монополія на освіту надавала їй переважно богословського характеру, застосовувався принцип навчання читанню складами і письму.

На жаль, відомостей про освіту у період навали дуже мало. В основному вони стосуються Галицько-Волинського князівства (згодом - королівства), яке внаслідок своєї віддаленості менше потерпіло.

Приєднання українських земель до Великого князівства Литовського ознаменувало новий період у розвитку української культури, зокрема освіти і наук. У загальнокультурному відношенні Литва значно поступалася Україні - українська мова стала мовою діловодства, дипломатії, приватного листування на території Великого князівства Литовського. Недержавне становище українського населення пізніше негативно позначилося на розвитку культури.

У цей період початкові школи існували в містах, при великих церквах і монастирях і в маєтках деяких магнатів. Навчали дяки-“уставники”, яким платили зерном та іншими продуктами. Вчилися або в будинку дяка, або в приміщенні при церкві. Вивчали читання, письмо і церковний спів. Підручниками служили “Часослов” і “Псалтир”.

Крім людей, які здобули початкову освіту, були і більш освічені, які знали іноземні мови, працювали в князівських і єпископських канцеляріях. Вони готували тексти грамот, проводили облік, вели дипломатичну переписку. За князя Данила Галицького при його дворі вважалось цілком нормальним знання 5-7 мов. Найвищим орієнтиром в освіті за великокняжої України-Русі була візантійська освіта, яка ґрунтувалася на надбаннях багатьох поколінь і за своїм рівнем займала чільні позиції в Європі.

У кінці XV ст. в Польщі і Литві починається культурне піднесення. Тут розповсюджуються ідеї гуманізму, вчення Яна Гуса та інших діячів Реформації. Через Польщу прогресивні ідеї проникали в Україну, і одночасно польська культура збагачувалася завдяки контактам з українською. Вихідці з України навчалися також в університетах Європи. У документах паризької Сорбонни імена студентів-українців, а також бакалаврів, ліценціатів і магістрів зустрічаються вже з другої половини XIV ст. У середині XV ст. в Європі було вже декілька докторів українців (Юрій Дрогобич, Павло Русин). Юнаки з України - діти шляхтичів, міщан - навчалися і в Болонському, Краківському, Празькому університетах. Юрій Дрогобич (1450-1495) в 1481-1482 рр. був ректором університету медицини та вільних мистецтв у Болоньї.

Що стосується науки, то в українських землях набули більшого розвитку філософські та політичні погляди. Математичні знання в XIII - XV ст. не набули особливого поширення. Цифрова система того часу була надто незручною: для кожного розряду чисел (одиниць, десятків, сотень) існували особливі буквенні позначення з титлом (надрядковий знак над буквою, який позначає цифру); поняття нуля було відсутнє; простий дріб означався словесно

(одна шоста - “півтретини”, $1/12$ - “півпівтретини”) і т.п. Десятеричний дріб не застосовувався. Все це утруднювало математичні дії.

Космологічні уявлення черпалися з християнської та іншої богословської літератури, що трактувала питання світобудови вельми суперечливо. Серед творів такого роду в XIII – XIV ст. найбільш популярним були компілятивний дохристиянський твір “Книга Єноха” (II-I ст. до н.е.) і “Християнська топографія” Косьми Індикоплова (бл. 549 р.). У першій світ подавався як Земля і сім небес над нею, в кожному з яких живуть духи, ангели і різні світила. У другій Земля описується у вигляді стола або прямокутної дошки і т.п. Великим кроком уперед було відродження на початку XV ст. античних уявлень про світобудову. У збірнику “Мандрівник з іншими речами” (1412 р.) міститься пряма заява про кулястість Землі. Рациональне осмислення природи світобудови було істотно утруднене впливом релігійно-містичного світогляду. Але вже Ю.Дрогобич у своєму “Прогностику...” – науковій розвідці, яка вийшла друком у Римі в 1483 р. (це перша друкована книга українського автора, що належить до *інкунабул* – першодруків Європи) чітко виходив з тези про пізнаваність світу: “Хоч і далекі від очей простори неба, та не такі віддалені вони для розуму людського. Ми знаємо із наслідків про їх причини, а з останніх – наслідок їх пізнаємо”.

З поступовим розвитком в XIV - XV ст. торгівлі, відновленням дипломатичних зв'язків, відродженням паломництва відбувалося розширення географічного кругозору людей. До цього часу належить складання безлічі рукописних збірників, що містили справжні і докладні описи Константинополя, Палестини, Західної Європи та інших земель. Найвидатнішою пам'яткою такого роду, що отримав популярність, є “Хожденіє за три моря” тверського купця Афанасія Никітіна, який здійснив в 1466-1472 рр. подорож Волгою і Каспієм до Персії, а потім до Індії.

Суспільні ідеї, пов'язані з осмисленням місця людини в світі і суспільстві, а також політичні теорії з часу утвердження християнства на Русі в основному укладалися в межі релігійного світогляду. У XIV - початку XV ст. Київська

Русь, сприйнявши в основному філософсько-богословські течії Візантії, відставала від неї за рівнем філософського мислення, яке в той період і в самій Візантії переживало кризу. В українських землях взаємодіяли і протидіяли православ'я в традиційному розумінні, слабкі паростки раціоналізму (у вигляді ересей) та ісіхазм (етико-аскетичне вчення, яке включало систему психофізичного контролю), тоді як у Візантії панували ісіхазм, що переміг, і переможений раціоналізм. Ідеологи ісіхазму розвинули погляди ранньохристиянських вчителів церкви, відкриваючи перед віруючими можливість богопізнання, духовного і навіть тілесного єднання з Богом через сприйняття божественної енергії.

На Русі XIV - XV ст. було розвинене вчення про неминучість кінця світу і божественного суду над людством. Через соціальні потрясіння ці ідеї набували форми реального очікування “другого пришествя” Христа.

У монастирях епохи, звичайно, не вичерпувався цими ідейними течіями, але в них сфокусувалися найважливіші життєві уявлення людини XIV - XV ст., і саме вони зумовлювали характер тих зрушень, які сталися в історико-культурному процесі того часу.

3. Розвиток книжкової справи і літератури

Книжкова справа в Україні, як і вся культура, в 30-50-і рр. XIII ст. перебувала у найважчому становищі. У джерелах згадується книгописання кінця XIII ст. в Києво-Печерському монастирі, у Володимирі-Волинському, Холмі і Львові. Збереглося усього біля 200 рукописів і уривків, створених у кінці XII - XIV ст.; у кінці XII - початку XIII ст. - 28; у першій половині XIII - 19; у XIII ст. (без точної дати) - 83; у другій половині XIII - 34; в кінці XIII - на початку XIV - 35. Всі вони були написані на пергаменті. Записи на книгах свідчать, що книги переписувалися писарями владичеських кафедр, митрополичої канцелярії, причетниками церков. Центрами книжкової культури були Галич при Левові Даниловичі і його синові Юрії, Холм, Перемишль, Полоцьк, Волинь. При дворі князя Володимира Васильковича - книжника і

філософа - існувала величезна майстерня для створення книг. Серед його дарів різним церквам у Володимирі, Бересті, Бельську, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Чернігові, літописець описує 36 книг. Шкіряна оправа найбільш дорогих із них прикрашалася золототканим полотном, металевими накладками із зображеннями, виконаними технікою перебірчастої емалі. Все це створювалося місцевими ремісниками. Деякі книги були прикрашені мініатюрами.

На українських землях в XIII - XV ст. знали декілька видів письма. Спочатку був “*устав*” - без нахилу, суворо геометричної форми, який нагадує сучасний друкарський шрифт. У XIV ст. з поширенням ділового письма його змінив “*напівустав*” (літери менші, з легким нахилом). У XV ст. почали писати “*скорописом*”, плавно з'єднуючи сусідні букви. Іноді літери прикрашали в'яззю, вони були видовжені вгору і перепліталися між собою, утворюючи орнамент. Писали стовпцями, не розділяючи слів, скорочуючи їх за рахунок голосних, які часто писали над рядком. Крапку використовували довільно. З XV ст. з'являється кома або крапка з комою замість знака питання.

Переписування книг було дуже тривалим, за день писали 2-4 аркуші. Першу, заголовну літеру в тексті - “ініціал” писали крупніше і красивіше, прикрашали. Звичайно “ініціал” розмальовували червоною фарбою, від чого і зараз кажуть: “писати з червоного рядка”. Завершували текст “кінцівкою” - невеликим малюнком. Часто це були два птахи, схожі на павичів. Найскладнішим видом ілюстрування книги були мініатюри. Їх писали художники на вільних аркушах пензлем і фарбами. Так, у 1397 р. на замовлення єпископа Михайла київським протодияконом Спиридонієм було оформлено кольоровими мініатюрами “Київський псалтир”. Сюжети мініатюр були не тільки релігійними, але й побутовими, історичними, пейзажними.

Серед рукописів XIII ст. переважали книги, необхідні для здійснення церковного богослужіння. Помітне місце займала візантійська література церковно-повчального характеру: “Богословіє” Іоанна Дамаскіна, твори Максима Сповідника, Федора Едеського і Ніла Синайського, збірники слів - торжественики, кормчі книги (збірники церковних і світських законів). Останні

відобразили зміну стану церкви, коли у Галицько-Волинській землі була встановлена власна Галицька митрополія з кафедрами у Перемишлі, Володимирі, Луцьку, Холмі і Турові.

У кормчих книгах дістала своє вираження робота з кодифікації права: у 1262 р. в Україну була привезена сербська кормча з докладними поясненнями візантійських юристів Олексія Арістіна та Іоанна Зонари, а в 1273 - 1280 рр. в оточенні київського митрополита Кирила була створена руська редакція кормчої книги, яка поєднувала матеріали давньослов'янської і сербської редакцій. Пояснення різних юридичних казусів і встановлення норм церковних покарань, повчання ченцям і мирянам включали до складу требників, канонічних збірників: послання володимирського єпископа Симона та інока Полікарпа (1214 - 1226), “П’ять слів печерського ігумена, пізніше володимирського єпископа Серапіона” (1239 - 1275) тощо.

Найважливішим жанром літератури цього періоду є літописання. У Києві воно безперервно велося до 1238 р., після чого дані про нього зникають, у Чернігові і Переяславлі до 1228 р. Головним літописним твором цього часу є Галицько-Волинський літопис, створений у другій половині XIII ст., що охопив події 1201-1291 рр. Автори літописів виступають з позицій середнього і дрібного боярства, городян. Тон і манера літопису кінця XIII ст. близькі до візантійських історичних оповідей імператорських історіографів. Відомо, що при князях Данилові, Володимирові Васильковичі, Мстиславі і Левові також були історіографи, які мали в своєму розпорядженні весь князівський обіг документів. Крім того, в літописі є фрагменти, де текст не обмежується рамками викладу за роками, вони являють собою жваву безперервну розповідь, з далеким від церкви і її книг стилем, що підтверджує її світський характер.

Всі інші літописні тексти, складені в цей період в різних місцях Галицько-Волинського князівства, були тільки спробою окремих осіб дати опис поточних подій, завжди протягом короткого відрізка часу, і не мали офіційного характеру.

Одним з яскравих творів словесності тих часів є “Слово про погибель Руської землі”. Його вважають початком твору про татаро-монгольське нашествя, який не зберігся. І хоч у “Слові...” неточно описані географія і політична історія XIII ст., але це сильний за літературними характеристиками, за драматизмом і патріотичним звучанням твір.

Крім того, переписувачем протодияконом Спиридоном спільно з київськими майстрами близько 1397 р. підготовлено великоформатний (302 мініатюри) збірник афоризмів, правил поведінки, практичних порад – Київський псалтир – один з найвизначніших пам'яток українського рукописного книжкового мистецтва. Поряд з малюнками канонічного змісту книжку прикрашають анімалістичні, батальні, історичні, пейзажні, побутові сюжети.

У період, що розглядається нами, з'являється ораторська, побутова (житійна) і паломницька проза, літературні збірники (“Ізмарагд”), перекладні повісті (“Александрія”, “Троянська війна”, “Індійське царство”). Особливістю літератури другої половини XIII - XV ст. є увага до релігійних та естетичних переживань і відсутність інтересу до особистісних.

В усній народній творчості цього періоду зароджувалися нові форми, звільнялися від культових елементів обрядові пісні. Основними жанрами були казки, новели, легенди, притчі, вживалися прислів'я і приказки. Серед населення поширювалися розповіді про нашествя Батия, легенди про київського князя Михайлика - героя боротьби проти половців, патріотичні пісні.

** **

З середини XV ст. в європейському книговидаванні настають радикальні зміни, пов'язані з виникненням книгодрукарства (1440 р. – німецький винахідник Й.Гуттенберг). Виникнення книгодрукування в Україні донедавна пов'язувалося з ім'ям Івана Федорова (р.н. невідомий – 1583). Сьогодні ряд вчених схиляються до думки, що друкарня у Львові існувала, принаймні, у 1460 р. (львівський міщанин Степан Дропан подарував її Львівському Онуфріївському монастирю). Поза українськими землями в цей час

церковнослов'янською мовою друкувалося ряд книг – 1491 р. у Кракові Швайпольт Фіоль (Святополк Фіоль) виготовив богослужбні книги Часословець і Осьмогласник, а дещо раніше – “Тріодь пісню” і “Тріодь цвітну”. В Празі Франциск Скорина у 1517-1519 рр. надрукував кирилицею двадцять окремих видань Біблії. В Римі 7 лютого 1483 р. в друкарні Еухаріуса Зільбера було видано написаний латиною науковий трактат “Прогностична оцінка поточного 1483 року магістра Юрія Дрогобича з Русі, доктора мистецтв і медицини Болонського університету”.

4. Архітектура й образотворче мистецтво

Архітектура і мистецтво - це дві царини, які найбільше потерпіли від татаро-монгольської навали. Будівництво в Подніпров'ї фактично було припинене і розвивалося тільки на території Галицько-Волинського князівства, базуючись на архітектурі часів Київської Русі. Данило Галицький і його послідовники відроджують містобудування, зводять ряд нових фортець і відбудовують старі, зруйновані ординцями. Сюди з розорених монголо-татарами міст прибуло багато майстрів. Вони засновували ремісничі слободи і виконували замовлення князя.

У другій половині XIII ст. починається будівництво кам'яних замків у Луцьку, Кременці, Хотині. Нові тенденції з'являються в культовому будівництві: храми стають підкреслено урочистими (церкви Успіння та Івана Предтечі в Холмі, храми Іоанна Богослова і Дмитра в Луцьку, церква Миколи у Львові тощо). У їх архітектурі візантійський стиль набуває нових форм - переплітаються візантійсько-руський і готичний стилі, храми рясно декоруються різьбленням, іноді вітражами (церква Іоанна Златоуста в Холмі) і фресками.

З кінця XIV ст. на архітектуру починають впливати зміни в тактиці ведення війни і розвиток військової техніки. Виникають замки, повністю побудовані з каменю і цегли, укріплені кріпосними вежами і бійницями (в Луцьку, Меджибожі, Кременці). Головними замовниками стають не тільки

церкви, монастирі і великі феодали, але і шляхта, зміцнілі міські і сільські общини. Зміцнюються культурні зв'язки з Західною Європою, в Україні працюють майстри з Угорщини і Польщі. Всі ці тенденції відбиваються в будівництві і внутрішньому оздобленні безкупольних храмів, в яких разом з продовженням традицій архітектури Київської Русі реалізовані творчо переосмислені досягнення Заходу.

У XV ст. архітектура все частіше повертається до київських традицій. Будуються дерев'яні храми: церква Святого Духа в Петеліче, собор Благовіщення в Ковелі. У невеликих храмах, побудованих міськими і сільськими общинами, яскраво виявляється оборонний характер, зумовлений набігами татар і усобицями феодалів. Типовим прикладом церкви-фортеці є Покровська фортеця в Сутковцях (XV ст.).

На іконопис Галицько-Волинського князівства кінця XIII - XIV ст. вплинула київська школа. Найбільш популярною темою мистецтва XIII ст. було заступництво і покровительство (ікона Христа-Спасителя у Мельнику). З творів київського живопису відомі ікони "Богоматір Печерська" (бл. 1288 р.), "Ігорева Богоматір", "Микола з житієм". Вони вже значною мірою позбавлені суворого аскетизму, обличчя намальовані м'яко, детально виписано одяг. У XIV ст. посилюються народні мотиви. Так, у сюжетах композицій "Різдва Христова" і "Успіння Богородиці" вже були побутові і пейзажні елементи. Вони присутні в розписі стін Кирилівської церкви у Києві (XIV ст.), Онуфріївської церкви в селі Лаврові (XV ст.), вірменського собору у Львові (XIV - XV ст.). Найбільш популярні сюжети - зображення Юрія Змієборця і "Страшного суду". Останній часто набував сатиричного й антифеодального звучання, під впливом смаків замовників - селян і міщан. Майстром, у творчості якого вже у XV ст. був помітний вплив італійського мистецтва епохи Відродження, був Петро Ратенський, уродженець Волині. Його перу належить ікона "Богородиця" у Володимиро-Волинському соборі і так звана "Петровська ікона" в Успенському соборі в Москві.

З робіт професіональних художників збереглася ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви Луцька (XIII - XIV ст.). Відома Ченстоховська ікона Божої Матері, така популярна в Польщі, у XIV ст. була вивезена з Галичини. Ряду українських ікон XV ст., виконаних в руслі художніх традицій Галицько-Волинської землі, були властиві лаконізм і цілісність композиції, стриманість колориту і одночасно вміння об'єднати контрастні кольори, емоційна насиченість образу-символа. Ці особливості стали в майбутньому одним з елементів національної своєрідності українського образотворчого мистецтва. У той же час в багатьох творах народного декоративного мистецтва Західної України (килими, вишивки, писанки) помітне використання і подальший розвиток мотивів, які існували в середньовіччі.

На другу половину XIII - XV ст. припадає подальший розвиток мистецтва скоморохів - народних лицедіїв, співаків, музикантів, танцюристів. При князівських дворах концентрувалися співаки, які складали "хвалу" на честь бойових подвигів князя і його дружини. У народному середовищі були поширені ігрові, обрядові і трудові пісні. Кобзарі виконували думи в супроводі гри на кобзі-бандурі або лірі. Історія зберегла тільки окремі імена придворних поетів та співців, зокрема знаменитого Митуси з Перемишля.

Таким чином, незважаючи на важкі умови іноземного панування, оригінальна і високохудожня культура українського народу, продовжуючи традиції давньоруської культури і підтримуючи зв'язок із західноєвропейською, не тільки не занепала, але й зберегла високий рівень розвитку.

* * *

У другій половині XIII - XV ст. українські землі переживали певне призупинення розвитку окремих ланок культури, пов'язане з наслідками монголо-татарського нашествия і втратою Києвом значення політичного, торговельного і культурного центру України-Русі. Головним осередком розвитку української культури в цей час стає Галицько-Волинське князівство, менш розорене, яке перебувало у більш сприятливому геополітичному становищі. У культурі XIII - XV ст. помітним стає західноєвропейський вплив.

Його поєднання з місцевими традиціями визначило культурний зміст епохи. Значних висот досягли наукові знання в гуманітарних галузях: філософії, історії. Розвивалися світські мотиви в літературі. Архітектура храмів набуває рис готичного стилю, поширеного в міському будівництві Європи. Продовжувався розвиток різних жанрів народного мистецтва: декоративно-прикладного, музичного, театрального. Народна творчість збагачувалася героїчними, визвольними мотивами.

Творче завдання:

Підготувати презентацію про:

- Давній Галич.

Інтернет джерела:

1. <http://7chudes.in.ua/>
2. <http://davniyhalych.com.ua/>

Література

1. Макаров А.М. Світло українського бароко. – К., 1994.
2. Масол Л.М., Ничкало С.А., Веселовська Г.І., Оніщенко О.У. Художня культура України, – К.: Вища школа, 2006. – 235 с.